

Dediščina rokodelskih in obrtniških veščin ter uporaba izvornih gradiv sta osnovi obnavljanja kulturne dediščine

Vito Hazler¹

Povzetek

Pri vsakem delu in poklicu so poleg teoretičnih znanj pomembna tudi praktična, izvedbena, s pomočjo katerih delo opravimo temeljito, s potrebno delovno rutino in predvsem v doglednem času. Spretnost, kakovost, zanesljivost in čas izdelave so delovne rutine, ki se pričakujejo od vseh nas, v vsakdanjem življenju pa jih najbolj pričakujemo od popraviljalcev avtomobilov, vodovodnih inštalacij, električne napeljave in drugih v današnjem času vse bolj strokovno usposobljenih predstavnikov storitvenih obrti in dejavnosti. Toda poleg njih so pomembni tudi tisti rokodelci in obrtniki, katerih delo in storitve so bile cenjene in pričakovane v preteklosti. Danes je zanimanje za njihove storitve močno upadlo. Pa vendar tudi še danes vsi skupaj potrebujemo ljudi, ki bodo znali rokovati z orodji in napravami, ki so si jih mojstri pogosto izdelovali kar sami, in tudi takšne strokovnjake, ki obvladajo snovne lastnosti obdelovanih gradiv in jih znajo ustrezno ročno, z orodji ali s stroji obdelati v prvovrstne izdelke in storitve. Veščine in znanja so namreč pomemben člen varovanja kulturne dediščine, saj brez kakovostnih storitev ne bo nobena spomeniško zavarovana stavba ali v muzeju varovan predmet še naprej obdržal lastnosti dediščine oziroma spomenika.

Ključne besede: kulturna dediščina, stavbna dediščina, načini gradnje in konstrukcije, vrednotenje in ohranjanje

Summary

In every work and profession, practical aspects and implementation of knowledge are just as important as theoretical knowledge. For it is due to the former that we are able to carry out work in an efficient way, with a required work routine, and above all in reasonable time. Skill, quality, reliability and timeliness of production are work routines that are expected of all of us, but

¹ Vito Hazler, upokojeni izredni profesor, doktor etnoloških znanosti in univ. dipl. umetnostni zgodovinar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, vito.hazler@gmail.com.

in everyday life we mostly expect to see them in auto mechanics, plumbers, electrical installers and all other nowadays more and more professionally skilled representatives of service trades and activities. However, in addition to the latter, craftsmen and artisans, whose work and services were esteemed and sought in the past, are likewise important. Today, their services are limited, since the demand for them has strongly decreased. Nonetheless, we all still need people who are able to handle the tools and appliances often made by the masters themselves. We also still need experts who master the material characteristics of the processed construction materials and are able to treat them with an appropriate manual technique, either using tools or machines, and mould them into first-rate products and services. The skills and knowledge are an important element of preserving cultural heritage, since no building under the monument protection act and no artefact protected in a museum will be able to keep the character of cultural heritage or a cultural monument without such quality services.

Keywords: cultural heritage, architectural heritage, construction and construction methods, evaluation and preservation

Kulturna in naravna dediščina sta pomembna tvorno-kulturna člena vsakega družbeno ozaveščenega okolja na lokalni, regionalni in nacionalni ravni. Nekateri najpomembnejši izmed teh členov so lahko z ustreznimi utemeljitvami prepoznani tudi za dediščino evropskega ali svetovnega pomena in vpisani v ustrezne registre. Zato so registri kulturne in naravne dediščine pomembne zbirke podatkov in tudi védenj in znanj o vsakršni enoti dediščine, ki z ustreznimi javnimi predstavitvami krepijo splošno kulturno ozaveščenost in potrjujejo desetletni ali večstoletni obstoj in razvoj določene skupnosti, ki ji ta dediščina vsaj formalno tudi pripada.

Kako velik pomen ima dediščina za vsakokratno politično združbo, njene skupnosti in posameznike, se (žal) najpogosteje poučimo v primerih naravnih nesreč, ko naravne sile uničijo njene člene, in še zlasti v primerih, ko v vojnih spopadih ali kako drugače bojovite skupnosti in tudi posamezniki uničujejo kulturno in naravno dediščino svojih nasprotnikov. Takšne in podobne uničevalne prakse so (žal) znane že iz davne preteklosti, huje in bolj boleče je, ko se zavestno, z željo po razvrednotenju in ponižanju skupnih simbolov zavestno uničujejo sakralni spomeniki nasprotnikov, vojaško strateško nepomembni mostovi, v skale vklesani monolitni kipi, ali se odstranjujejo družbeno preživele likovne umetnine zgolj zato, ker upodobljeni motivi ne sodijo v kontekst ideologij vladajočih garnitur.

Kulturno in naravno dediščino si bolj ali manj želimo ohraniti vsi, toda pogosto le do meje samoohranjanja – ko pa je treba nameniti večje ali manjše napore za njeno fizično ohranjanje, volja po namenjanju gmotnih in drugih materialnih sredstev kaj

hitro upade in z rastjo trdnosti državnega ustroja se krepi tudi birokratska omejenost za pridobivanje javnih in zasebnih sredstev za njeno obnovo. Kulturna in naravna dediščina sta sestavni del vsakršnega kulturnega prostora, občasno tudi izdatno finančno breme, toda v omikanem svetu sta že dolgo prepoznani kot ključni utrjevalec vrednot na družbeni, lokalni ali osebni ravni.

Ohranjanje kulturne in naravne dediščine je v Sloveniji institucionalizirana in splošno javna dejavnost z namenom zaščite in trajnostnega ohranjanja tistih ključnih sestavin dediščine, ki so jo predvsem v strokovnih in raziskovalnih okoljih prepoznali kot ključni dejavnik prepoznavnosti preteklega in tudi sodobnega delovanja človeka ter zlasti njegove ustvarjalnosti, ter ključnih značilnosti in raznolikosti v naravi, bodisi v še vedno povsem prvobitnih naravnih okoljih in/ali tudi v okoljih, kjer je človek že preuredil in preoblikoval naravo po svojih zmožnostih in željah. Zato se kulturna in naravna dediščina pogosto srečujeta in sta v takih primerih tudi neločljiva člena enotnega prostora, ki ga je kultiviral človek. Takšni so npr. parki ob prestižnih posestih nekoč privilegiranih družbenih skupin, parki v mestnem okolju, razsežni parki nekaterih evropskih termalnih zdravilišč in druga podobna doživljajska okolja s posebno – ob ustvarjalni udeležbi človeka še dodano – vrednostjo.

Na Slovenskem se je načrtno varovanje kulturnih in naravnih vrednosti oziroma kulturne in naravne dediščine uveljavilo že pred dobrim stoletjem in pol, v bolj razširjeni institucionalni obliki pa po prvi svetovni vojni. Posamični primeri varovanja so bili poznani že stoletja poprej, a so bila to predvsem prizadevanja posameznikov. Na državni ravni se je varovanje dediščine uveljavljalo postopoma, širilo svoj obseg delovanja in predmet obravnav ter učinkovitost fizičnega in dokumentarnega varovanja. Vendar se varovanje dediščine ob rasti in razvoju t. i. spomeniškovarstvene stroke ni vedno krepilo sorazmerno. Preveč je bilo primerov, ko je zlasti kulturna dediščina, npr. stavbarstvo večinskega prebivalstva, izgubila stik s sodobnim življenjem in družbenim razvojem, saj je v mnogih primerih postala uporabno zastarela, za bivanje neprimerna in v številnih okoljih povsem odveč. Zato so se ji lastniki odrekli, spomeniškovarstvena stroka pa nikakor ni našla načinov, da bi to gradbeno in razvojno pomembno dediščino ohranili vsaj v nekaj vzorčnih primerih. Deloma so k temu prispevali tudi kronična kadrovska podhranjenost, nepopolni topografski pregledi in predvsem deljena mnenja, kaj sploh je predmet varstva in s kakšnimi strokovnimi prijemmi se spomeniško varstvo in tudi muzejstvo lotevata teh vprašanj. V spomeniškem varstvu se je že pred drugo svetovno vojno uveljavilo varovanje spomenikov po zvrsteh glede na interesna polja posameznih strok oziroma znanstvenih disciplin, ki so bolj ali manj aktivno sodelovale v spomeniškovarstvenih prizadevanjih. Takšni pogledi so vodili k delitvi dediščine oziroma spomenikov po zvrsteh, in sicer v smeri sočasnih interesnih prizadevanj posameznih strok. Zato so bili npr. umetnostni zgodovinarji usmerjeni predvsem v varovanje likovno in arhitekturno izstopajočih dosežkov višjih

in najvišjih družbenih slojev, medtem ko je etnologom pripadala skrb za varovanje stavbarstva večinskega prebivalstva, ki so mu nekoč dodali pridevek ljudsko. Takšna institucionalna delovna praksa in delitev po t. i. zvrsteh dediščine se je v veliki meri ohranila do današnjih dni. V osnovi ni z njo prav nič narobe, če strokovno osebje sledi sodobnemu razvoju matičnih strok in pri svojem delu uveljavlja najsodobnejše metodološke veščine ter pri tem dela za splošno družbeno korist in ugled. Slabo je le, če strokovnjaki, npr. zaradi delovne preobremenjenosti, ostajajo na ravni delovanja izpred več desetletij ali celo stoletij in si pri tem ne zastavljajo novih raziskovalnih izzivov. Takšne poti vodijo le v dolgočasno uradništvo in v birokratizem, ki pa se mu iznajdljivi posamezniki in lokalne skupnosti znajo že kar domiselno izogniti – celo brez pričakovanih pravnih intervencij.

Sodobno varstvo kulturne in tudi naravne dediščine mora slediti sodobnim zaščitnim ukrepom doma in po svetu. Vse kaže, da so pri vrsti zaščitnih vprašanj naravovarstveniki učinkovitejši od svojih kolegov s področja varovanja kulturne, zlasti nepremične dediščine. Slednji se prepogosto srečujejo s problemom družbenih pritiskov in samovoljo posameznikov, saj večkrat ne najdejo poti sodelovanja, predvsem pa se nehote ali morda celo nevede zapletajo v (ne)strokovne dispute, kar bi zlahka rešili, če bi uveljavljali argumente stroke, in ne birokratizma.

Temeljni vodili dejavnosti varovanja kulturne in naravne dediščine sta na Slovenskem poleg mednarodnih konvencij in deklaracij predvsem Zakon o varovanju kulturne dediščine (2008) in Zakon o ohranjanju narave (2004). Zakona izhajata iz temeljev razvoja obeh strok po drugi svetovni vojni, ob upoštevanju tematsko sorodnih mednarodnih dokumentov in tudi dosežkov znanosti nasploh. Čeprav sta stroki ločeni, se zakonske dikcije medsebojno prepletajo in opozarjajo na določila enega ali drugega zakona. Takšnih dobronamernih napotil je več v Zakonu o varovanju kulturne dediščine, kar je dejansko povsem umestno, saj je v institucionalni in še posebej v raziskovalni praksi dediščino težko ločevati, še posebej ko je govora o znanjih, veščinah, rokovanjih, razumevanjih in zlasti vzdrževanjih, ohranjanjih in obnavljanjih dediščine. Prav ta zavedanja in sposobnosti so predpogoj za kakršenkoli varstveni ukrep na dediščini. Zato morajo biti vrednostna merila o usposobljenosti izvajalcev in tudi usmerjevalcev ter naročnikov zelo visoka in jih morajo poznati tako tisti, ki institucionalno skrbijo za dediščino, kot tisti, ki fizično izvajajo ukrepe v postopkih njihove obnove in zaščite.

Tako s kulturno kot naravno dediščino je vedno povezan človek. Ta jo oblikuje, ohranja, prepozna in vrednoti. Strokovne poti med naravovarstveniki in skrbniki kulturne dediščine so si na videz obrnjene vsaka k sebi, toda kljub temu imata obe strokovni področji veliko skupnih potez, ki zadevajo zlasti varstvene pristope ter načine zaščite in ohranjanja. Pri tem imajo velik pomen zlasti izkušnje in znanja iz preteklosti, saj znanje o varovanju in ohranjanju dediščine nikakor ni mogoče zgolj s strokovnih in zakonodajnih izhodišč, temveč zelo pogosto – ali ponekod predvsem – z izkustvenih vidikov

vsakdanje delovne prakse v preteklosti in sedanjosti. Ker je zlasti kulturna dediščina nastajala skozi čas, v različnih prostorskih oblikah, v različnih socialnih okoljih in je bila pri tem posledično tudi zelo raznoliko likovno izražena, jo morajo nosilci spomeniškovarstvene dejavnosti obravnavati in varovati predvsem s teh zornih kotov. Tiho ali skorajda neopazno posodabljanje kulturne dediščine z novimi gradivi in obnovitvenimi veščinami je namreč ena največjih težav sodobnega varstva kulturne dediščine. Žal se tega zaveda vse premalo odgovornih institucij in posameznikov, saj sicer ne bi bili priča pleskanju fasad obnovljenih kulturnih spomenikov z disperzijskimi ali akrilnimi barvami, okna bi bila bolj sonaravno izdelana in zaščitena in tudi vseh podstrešij ne bi preuredili za stanovanja in druge namene. Prelom med sonaravnimi gradivi in gradivi večinoma industrijskega izvora se je pri nas zgodil v 60. in 70. letih 20. stoletja, ko so žlahtno apno povsem nadomestili novi industrijsko izdelani premazi, ki so menda bolj trajni in obstojni. Resnih dokazov za takšne trditve seveda ni!

Ker tudi vrsta nekdanjih obrtniških znanj in večin danes ni več v rabi, se zastavlja vprašanje, zakaj jih načrtno ne ohranjamo in ne spodbujamo njihovega nadaljnjega obstoja. Mnoge od teh veščin in znanj so še lahko zelo uporabne, še zlasti ko tečejo obnove stavb po konservatorskih usmeritvah za čas prve polovice 20. stoletja in vsa starejša obdobja. Seveda pa morajo za tako časovno opredeljenimi konservatorskimi usmeritvami vedno stati trdni strokovni temelji, torej kakovostni konservatorski programi in njim sorodne strokovne usmeritve. Ohranjanje dediščine brez ohranjanja različnih rokodelskih, obrtniških veščin in tudi industrijskih tehnologij iz preteklosti zagotovo ni mogoče. Uveljavljanje zgolj sodobnih postopkov in gradiv je za kulturno dediščino zelo škodljivo, saj dediščina dobiva podobo, kakršne nikoli poprej ni imela.

Raziskave

Vsakršni posegi v dediščino terjajo temeljite predhodne raziskave, ki se jih lahko učinkovito podstopijo le vsestransko usposobljeni strokovnjaki, ki obvladajo timsko delo, znajo sprejemati in posredovati strokovna navodila in so predvsem dobri poznavalci svojega delovnega področja in območja. Zato morajo strokovnjaki s področja varstva dediščine biti:

- poznavalci izvornih in skozi poznejša obdobja vgrajenih gradiv v obravnavano stavbo ali napravo,
- poznavalci izvornih in pozneje razvijajočih se tehnik obdelave gradiv,
- poznavalci izvornih tehnik in gradiv, ki so se uveljavljala v različnih družbenih okoljih in so se raztezala od vrhunskih likovnih izvedb do likovno skromnejših, a nič manj pričevalnih likovnih izvedb,
- poznavalci vseh pozneje uvedenih in uveljavljenih novosti,
- kritični ocenjevalci dobrih in strokovno spornih izvedb in iskalci poti za njihovo odpravljanje.

Zato konservator ni zgolj uradnik, temveč zlasti odgovoren strokovni delavec in tudi raziskovalec. Družba mu raziskovalno delo mora omogočiti, saj brez tega nikakor ne more in niti ne sme opravljati tako odgovornih nalog, kot je vodenje ali nadzor obnove kulturne dediščine. Konservatorji zato morajo biti strokovno verodostojne osebnosti, ki se nikakor ne smejo prekrivati z institucionalnimi tančicami moči in uradniške nadvlade. V njihovem delu naj se krepi zgolj znanje, in nikakor ne birokratsko nastopaštvo!

In ker konservator ne more biti zgolj uradnik za štirimi stenami in avtoritativna osebnost z občasnimi »lokacijskimi« nalogami in potovanji po terenu, mu je treba omogočiti raziskovalno delovanje zlasti pri poznavanju izvornih in pozneje uveljavljenih gradiv ter vseh vrst znanj in veščin, ki so jih rokodelci in obrtniki obvladali v bližnji in daljni preteklosti.

Raziskave gradiv, načini njihove obdelave in vgraditve

Naj bodo prizadevanja raziskovalcev po čim bolj celovitem spoznavanju in dokumentiranju kulturne dediščine še tako intenzivna in popolna, bodo njihova beleženja vendarle ostala na ravni sicer zelo korektnega akademskega zapisovanja, le redko pa se bodo poglobila v srž izvedbenega rokodelskega in obrtniškega delovanja, ki ga je dejansko težko v celoti spoznati, razen če raziskovalec tudi sam, s svojimi rokami in znanjem, fizično ustvarja prvine, ki jih etnologija in druge stroke prepoznavajo kot dediščino. Rokodelskih in obrtniških veščin se namreč ni mogoče priučiti z nekaj urami dokumentiranja izdelave npr. ročno izklesanega kamnitega bloka in šiber za kamnito gradnjo, ročno izdelane opeke, ročno ali z nogami zgnetene ilovice za ometavanje sten, ročno zgnetene gline za izdelavo pečnic ali v gozdu odbrati ustrezno drevo za izdelavo skodel. Vse to so znanja in veščine, ki jih ni mogoče pridobiti v nekaj urah ali tednih, temveč večinoma terjajo večmesečno in celo večletno šolanje z opazovanjem, preizkušanjem in v končni fazi tudi izdelavo primerkov, ki bi se najbolj približali tistim izdelkom in predmetom, ki so raziskovalca navdušili, da jih je prepoznal kot kulturno dediščino. Torej je imel v polju svojega zanimanja stavbo, most, kozolec, napravo ali predmet, ki so ga rokodelci in obrtniki ustvarili v preteklosti in ga danes želimo ohraniti in s tem ohraniti tudi védenja in znanja, kako in s kakšnimi delovnimi postopki so jih izdelali.

Raziskovalec veščin in znanj o tehnikah dela in izvornih gradivih mora v svojih raziskavah navezovati stike z ljudmi, ki so bili ali so še tesno povezani z izdelavo stavb, naprav ali predmetov ali so te enote dediščine kakorkoli spoznavali v praksi, torej jih uporabljali pri svojem vsakdanjem delu. Zato so pojasnila o gradivih in postopkih njihove obdelave in vgrajevanja za raziskovalca izvorno pomemben vir na vseh stopnjah dokumentiranja, analize in beleženja ključnih označb. Ob terenskih raziskavah je v današnjem času že težko pridobiti stike s pripovedovalci, ki obvladajo gradiva in tehnike njihove obdelave ali so izdelke, naprave, stavbe idr. uporabljali v svojem vsakdanjem

življenju. Zato se raziskovalec obravnavane tematike praviloma opira predvsem na tiste kakovostne pripovedovalce, ki imajo neposredne življenjske izkušnje z omenjenimi postopki in pojavi ter pri tem obvladajo tudi izrazoslovje, bodisi splošno jezikovno knjižno bodisi narečno. Izvrsten pripovedovalec za večino v prispevku predstavljenih rokodelskih in obrtniških veščin in znanj je bila oseba brez formalne izobrazbe, sicer pa kmet, tesar, mizar, kolar, krovec, orodjar idr., Ivan Podgrajšek² iz Zlakove nad Zrečami.

Dragocen vir podatkov so tudi pripovedovalci, ki izhajajo iz kmečkega ali obrtniškega okolja in so pozneje svojo življenjsko pot usmerili k drugim strokovnim ali raziskovalnim področjem. Dragocenost njihovih pripovedi je zlasti v razumljivosti njihovih pojasnjevanj, saj obvladajo izvorno izrazoslovje iz svojega prvotnega življenjskega in delovnega okolja in tudi splošno strokovno poimenovanje, kar je za raziskovalca teh pojavov še dodatna olajšava in spodbuda k raziskovanju njihove namembnosti, uporabnosti in zaporedja delovnih postopkov. Izvrsten pripovedovalec za več v prispevku predstavljenih gradiv in kmečkih naprav in orodij je bil visokošolski profesor Franc Pohleven,³ ki je že kot desetletni deček podajal krovcem slamo, *škope*, med prekrivanjem domačijskih streh.

Raziskavi gradiv, načinu njihove obdelave in vgraditve doslej raziskovalci niso posvečali pričakovane pozornosti. Na voljo je nekaj vidnih del o izdelavi lesenih streh (Šarf 1976: 53–74), kamnitih strešnih kritin (Premrl in Kavčič 2005: 62), več je podrobnejših raziskav o leseni skeletni gradnji (Prislan 2018: 153), o kozolcih in njihovih oblikovnih in konstrukcijskih značilnostih (Balzano idr. 2020: 105) in tudi nekatere pregledne študije s področja lingvistike (Škofic idr. 2016: 456). V vseh navedenih in številnih drugih delih je mogoče pridobiti temeljne podatke o gradivih, njihovi obdelavi in vgradnji ter tudi o primernosti njihove uporabe v sodobnem življenju, kjer sicer vse bolj prevladujejo industrijsko obdelana gradiva, nove konstrukcijske oblike in razmerja, ki pa z izvornimi in vsemi drugimi poznejšimi oblikovnimi izrazi nimajo prav veliko skupnega.

2 Pisec tega besedila se je pri svojem teranskem delu srečeval z različnimi pripovedovalci (informatorji), ki so bili neposredni tvorci in uporabniki številnih stavbnih enot ali členov, predmetov in naprav. Med najbolj vidnimi je bil mali kmet, rokodelec, obrtnik, tesar in krovec Ivan Podgrajšek iz Zlakove nad Zrečami, ki je v svoji več kot šestdesetletni delovni praksi prekril več kot 105 cerkva in kapel, od tega več kot 50 s pohorskim skriljem, ostale pa z opeko ali škodlami, večinoma na Štajerskem; izdelal je več deset novih strešnih konstrukcij cerkvenih zvonikov in ladij ter ostrejši na posvetnih stavbah, izdelal je tudi več deset lesenih vprežnih vozov (izdelani iz javorja, jesena, bukke, jasna, smreke, hoje), vlečnih vozičkov, držajev za orodja in številne druge naprave, samokolnice – *šajtrge*, krste – *truge*, vejače za odstranjevanje plev, vodne žage venecijanke, mline, lesena pogonska kolesa za žage in mline, lesene žlebove in korita za dotok vode na pogonske mehanizme, izdeloval je tudi hišna okna in vrata, kuhinjske omare – *gredence*, mize in stole, klopi, med drugim je znal le z nekaj zarezami v slabi minuti izdelati podporne tri- ali štirinožne stolice in še vrsto drugih lesenih naprav in orodij.

3 Prof. dr. Franc Pohleven je najvidnejši slovenski raziskovalec gob in zaščite lesa. Je kmečki sin iz vasi Strug pri Makolah. Že kot desetletni otrok je pomagal pri večini kmečkih del, med drugim tudi pri krovskih in drugih vzdrževalnih delih na domačijskih stavbah.

Lesene kritine

Na Slovenskem so se uveljavile tri osnovne lesene kritine, in sicer:

- klane skodle, *šinklni*, iz debel smreke, hoje in macesna za prekrivanje stanovanjskih stavb, gospodarskih poslopij, obrtniških delavnic, verskih znamenj idr.,
- žagane deske iz debel smreke, hoje in macesna za prekrivanje stanovanjskih stavb, gospodarskih poslopij, obrtniških delavnic, verskih znamenj idr.,
- krajniki, *švarclni*, iz debel smreke, hoje in macesna za prekrivanje predvsem manjših gospodarskih stavb, lop in začasnih zavetišč,
- lubje, *škorja*, smreke in hoje za prekritje priložnostnih enokapnih ali dvokapnih gozdarskih, *holcarskih*, zavetišč za večdnevno začasno bivanje gozdnih, žagarskih (Baš 1967) in drugih delavcev v gozdu, izven lastnega doma.

Skodle so večstoletna kritina, ki se je uveljavila s postavljanjem stalnih bivališč predvsem na območjih s prevladujočimi gozdovi iglavcev, zlasti smreke. Izdelovali so jih tudi iz lesa hoje in macesna, zlasti v Julijskih Alpah in Karavankah pa tudi na Dolenjskem, npr. v Novem mestu, kjer je bila še pred 1. svetovno vojno večina mestnih stavb prekrita s skodlami (sic!).⁴ S skodlami so prekrivali različne vrste stavb in naprav in pri tem uporabljali osnovna orodja, kot so ročne žage, cepilne sekire in kladiva, za pritrdjevanje na ostrejša pa sprva kovaško izdelane železne žeblje, *cveke*, od 2. polovice 20. stoletja pa predvsem industrijsko izdelane žičnike. Ključna pri izdelavi in odbiiranju žebeljev, cvekov, in pozneje žičnikov, je bila širina glave, ki je praviloma morala biti ploščata in dovolj široka, da je za desetletje in več varno pritrdjevala posamezno skodlo na lato ostrejša.

Klane skodle so bile debele od 6 do 12 mm, njihova dolžina pa se je razlikovala od območja do območja; na Pohorju so bile skodle, *šinklni*,⁵ dolge od 1 do 1,20 m, ponekod v alpskem svetu so uporabljali tudi krajše.

Za kakovostne skodle so izbirali le drevesa, rastoča na manj prisojnih legah, pogosto v gozdnih grapah, kjer je bila rast enakomerna in bolj upočasnjena kot pri drevsiah na sončnih legah.

Zato so imele skodle z gosteje in enakomerno rastočimi letnicami daljšo življenjsko dobo, navadno okrog petnajst do dvajset let, ponekod tudi desetletje več, kar pa je bilo poleg kakovostne kritine odvisno tudi od izpostavljenosti s skodlami prekrите stavbe soncu, senci, vetrovom, drevju in tudi kakovosti kritja. Skodle so takoj po izdelavi eno ob drugi povezali v snop z okrog 15–20 deščicami, ki jih med kritjem ni

4 Dolenjski muzej Novo mesto v vhodnem delu stalne razstave prikazuje fotografijo starega jedra Novega mesta s prevladujočo skodlasto kritino.

5 *Šindra*, hrvaško ime za iz lesa klano skodlo.

smel pomešati niti krovec, da se je tako zagotovilo čim večje prileganje na podlago, vodoravno pritrjene late strešne konstrukcije.

Ponekod v Karavankah in Kamniško Savinjskih Alpah in še zlasti v zgornjem delu Soške doline so za kritje stavb in naprav uporabljali žagane deske največ iz lesa smreke in hoje. Z njimi so prekrivali predvsem gospodarska poslopja, lope, ute, ponekod tudi hiše (Trenta, Soča), vendar je trajnost takšnega kritja praviloma manjša kot pri skodlah. Na streho pribite deske ali krajše deščice so se čez čas ukrivile, na kar sta vplivala predvsem razrez in lega letnic, branik, kar pa je bilo pri takšnih krtinah težko prevideti vnaprej, saj se okrog 2,5–3 cm debele in soncu in dežju izpostavljene deske večinoma uravnavajo zelo po svoje.

Pomembno pravilo pri kritju s skodlami ali žaganimi deskami je praviloma dvoplastno kritje, ponekod na izpostavljenih legah (npr. razgledna lopa na lipi pred romarsko cerkvijo Marijinega vnebovzeta v Novi Štifi pri Ribnici na Dolenjskem) pa so strehe s skodlami prekrile v treh plasteh.

Do približno srede 20. stoletja so si ponekod po slovenskih gozdovih gozdni delavci postavljali preprosta začasna, šotorom podobna bivališča iz nekaj obtesanih kolov za konstrukcijo in dvokapno streho, prekrito s svežimi skorjami smreke ali hoje. Gozdarji so takšna bivališča postavljali blizu delovišč. Za kritino so uporabili le sveže lubje, ki je bilo še dovolj upogljivo, da se je prilegalo strehi in stenam.

Za kritje z lesom je potrebno veliko delovnih izkušenj, predvsem pa veščin tako obdelave lesa kot uporabe orodja. Pomembne so bile tudi izkušnje glede primernosti sečnje dreves. Skodlarji so se držali pravila, da drevesa podirajo predvsem v zimskih mesecih ob zadnjem kraju oziroma »stari luni«. Po njihovih izkušnjah je takrat v drevesu manj sokov, les je zato bolj suh in primernejši za skladiščenje in obdelavo. Drevesa pa je možno podirati tudi v drugi polovici avgusta,⁶ ko nastopi čas vegetativnega umiranja. Danes te stoletne izkušnje upoštevajo predvsem izdelovalci skodel in nekateri zasebni lastniki gozdov, ki gozdni les uporabljajo le za lastne potrebe. Povsem drugačna je zgodba pri velikih gozdnih gospodarstvih, ki drevje podirajo več ali manj skozi vse leto, saj se les pozneje industrijsko in termično obdela, seveda pa je trajnost takega lesa vprašljiva.

6 Leta 1992 je Gozdno gospodarstvo Vitanje na Skomarju v takrat še državnih gozdovih podiralo in doniralo hlode za izdelavo skodel za prekritje Skomarske hiše. Podrli so 11 dreves, 10 jih je odbral izkušen kmet, skodlar in krovec iz Skomarja, 1 pa gozdarski tehnik. Vseh 10 od kmeta odbranih hlobov je dalo prvovrsten les za skodle, le drevo, ki ga je odbral tehnik, so zaradi neprimerne klanja oddali v razrez na žago (sic!).

Fotografija 1: Skomarska hiša, obnovljena leta 1996, prekrita s skodlami, *šinklni*.
Vito Hazler, Skomarje, 2019.

Fotografija 2: Trenta, zaselek ob cerkvi Marije Device Lavretanske. Več stavb je prekritih
z žaganimi deskami. Vito Hazler, Trenta, 2012.

Fotografija 3: Pogled z juga na domačijske stavbe, ki so v celoti prekrite z žaganimi deskami. Na južni strani s posnetka se deske pogosteje in hitreje ukrivijo ter posledično hitreje propadejo kot na prisojni severni strani, kjer jih prerašča mah in so vlažne večji del leta.

Vito Hazler, Sele-Cerkev/Zell-Pfarre, 2009.

Kamnite kritine

Za kritje stavb so v preteklosti uporabljali različne vrste kamnin, med njimi najbolj pogosto v tanjše plošče lomljivi skrilj, lapor in apnenec. Izvor teh kamnin je različen, vsem pa je skupno to, da so v geološkem razvoju nastajale pod visokimi zemeljskimi pritiski in se preoblikovale v razmeroma gladke plošče, ki jih je bilo mogoče z različnimi kamnoseškimi postopki pridobivati v odprtih kamnolomih in nato iz velikih plošč pridelati manjše plošče za prekrivanje streh, ponekod na južnem Pohorju tudi za tlakovanje dvorišč, od konca 20. stoletja pa tudi za splošno rabo v gradbeništvu za oblaganje hišnih talnih zidcev, *coklov*, *zoklov*, ploščadi in stopnišč, kot dekoracijo v gostinskih lokalih, vinskih kletih in drugod.

Kritje s skriljem je bilo še do 60. let 20. stoletja razširjeno zlasti na območju južnega in jugovzhodnega Pohorja, pa tudi ponekod v Pesniški dolini idr. Večinoma premožnejši kmetje in veleposestniki so ga uporabljali za kritje hiš, preužitkarskih hiš, gospodarskih poslopij, kapelic in tudi za tlakovanje dvorišč ali vsaj pohodnih poti znotraj dvorišča, za izdelavo stopnišč, ograj idr. Zelo pogosto so s skriljem krili cerkve, stavbe cerkvene nadarbinske posesti in tudi gradove in graščine.

Fotografija 4: Pernica, župnijska cerkev sv. Marjete. Zvonik je po letu 2001 prekril zasebni podjetnik Ivan Podgrajšek iz Zlakove pri Zrečah. Vito Hazler, Pernica, 2021.

Z uvajanjem cenovno dostopnejših opečnih kritin je kritje s skriljem postopoma zamrlo. S skriljem prekrita streha velja od nekdaj za najbolj prestižno, najdražjo in dostopno le ožjemu krogu naročnikov. V zadnjih letih z njim prekrivajo predvsem nekatere cerkve in kapele, zelo redki so zasebni naročniki. Redki pa so tudi kakovostni krovci. Med najbolj znanimi je bil do nedavnega zasebnik Ivan Podgrajšek iz Zlakove nad Zrečami, ki je v svojem šestdesetletnem delovanju s sodelavci prekril čez sto cerkva in kapel, od tega polovico s skriljem. Med drugim je prekril tudi župnijsko cerkev sv. Marjete v Pernici vzhodno od Maribora (2001), ki po njegovi zaslugi sodi med krovске mojstrovine. S skriljem je prekril še podružnično cerkev sv. Areha (1991) na Arehu na vzhodnem Pohorju. Kot priznanega krovca so ga povabili tudi k popraviljanju napak predhodnikov, npr. v Lemberg pri Šmarju, kjer je ponovno prekrival streho nekdanjega trškega rotovža (2006).⁷

⁷ V trgu Lemberg je nekdanji magistrat oziroma rotovž vodil trški sodnik skupno s svetovalci. Zadnji je bil leta 1820 Josip Lippauz.

Fotografija 5: Tesarstvo in krovstvo Podgrajšek Ivan. Izdelava in montaža ostrešja za cerkveni stolp na domačem dvorišču, nato so ostrešje razstavili, naložili na kamion in v kratkem času ponovno sestavili na cerkvenem zvoniku. Vito Hazler, Zlakova nad Zrečami, 2013.

Kljub visoki ceni so škodlaste strehe veljale za najtrajnejše med vsemi kritinami. Po zagotovilih pripovedovalcev iz Hudinje nad Vitanjem je takšna streha brez večjih popravil zdržala blizu sto let. Nekoliko krajšo dobo trajanja so imele strehe, prekrите z lapornim apnencem, v Škofjeloškem hribovju, Polhograjskih dolomitih in Horjulski dolini. Na teh območjih je še ohranjenih nekaj stavb s kamnitimi kritinami. V Železnikih, na Sorici in drugod je ohranjenih še nekaj stavb, prekritih s skriljem, in tudi izvornih načinov kritja. Krovci iz Sorice so pred leti še obvladali kritje žlebov ob stiku dveh strešnih kril, popolno bočno in z vrha prekritje strešne line, zaporedje od večjih do manjših kosov skrilja od kapi proti slemenu, značilno prepletanje raklo konkavno upognjenih vrst pri čopih, posebej natančno in enakomerno polaganje skrilnih ploščic ob robovih čopov in podobne mojstrovine, ki jih danes vse manj številni krovci večinoma ne obvladajo.

V jugozahodnem delu Slovenije prevladujejo predvsem apnenčaste kamnine, ki so jih v preteklosti uporabljali tudi za gradnjo stavb, stavbnih členov, kot so vratni in okenski okvirji, pregrad, vodnih jaškov, vodnih cistern, tunelov, likovno bogatih portalov pred tuneli, posodja in kamnitih valjev v *torkljah* za metje oljk, tlakovanje dvorišč idr. Med najbolj prepoznavnimi kamnitimi stavbnimi členi pa so bile kamnite strehe, zgrajene iz konzolnih opornikov, podpornih plošč in enakomerno klesanih strešnikov, ki so jih krovci polagali v rahlem nagibu in z zamikom enega vrh drugega in s tem ustvarili usklajeno konstrukcijsko obliko, ki je zdržala leta in leta in ji še tako podivjana burja ni mogla do živega. Takšne kritine so bile sicer gradbeno zahtevne tehnične izvedbe, ki so jim bili kos le izkušeni krovci, toda nanje ni bilo treba polagati dodatne kamnite obtežitve, kot je potrebna za nizkonaklonske strehe, zlasti na območju Vipavske doline. Takšne strehe na Vipavskem danes sicer prikazujejo lokalno konstrukcijsko posebnost, toda v osnovi gre za pomanjkljivo gradbeno izvedbo.

Kamnita gradnja

Kamnita gradnja se je v preteklosti na Slovenskem uveljavila zlasti na alpskem, osrednjeslovenskem in sredozemskem kulturnem območju. Za gradnjo so uporabljali večinoma različne vrste apnencev, v delih Istre in na območjih Boča in Donačke gore tudi peščenjake. Gradili so na dva temeljna načina, in sicer kot t. i. *subogradnja*, tj. gradnja s kamni brez veziva, in kamnita gradnja z vezivi, najpogosteje z gašenim apnom. Ponekod v osrednji in vzhodni Sloveniji so gradili tudi z zdrobljenim žganim apnom, ki so mu med gradnjo sproti dolivali vodo.⁸

8 Ta delovni postopek je bil zelo zahteven in nevaren, saj so bile nesreče pogoste. Toda na tak način zgrajeni zidovi so bili zelo trdni.

Pri gradnji s kamnom so sodeč po dostopnih virih veljala nekatera osnovna pravila:

- vsi veliki in srednje veliki kamni se vgrajujejo čimbolj vodoravno, da se že s tem zagotovi trdnost grajenega objekta,
- vgrajujejo se kamni, ki imajo vsaj dve enakomerno ravni ploskvi, *lici*, torej eno za zunanji videz in drugo za povezavo s sosednjimi kamni,
- pri tleh se vgrajujejo večji, med seboj čimbolj povezujoči kamni,
- dosledno je treba upoštevati raznolikost debeline kamnov in je zato potrebna njihova enakomerna porazdelitev skozi ves zgrajeni zid,
- na vogalih stavb se izmenično vgrajujejo vsaj na treh straneh kamnoseško poravnani veliki kamni, da se oblikuje t. i. *šivani vogal*,⁹
- vrhnji zaključki sten so praviloma poravnani z več ali manj obklesanimi kamni, dodatne izravnave so zidarji dosegli z dodajanjem apnene malte,
- pri odprtih kamnitih zidovih brez streh se na vrh zidu položijo kamnoseško obdelane enokapne ali dvokapne strešice.

Fotografija 6: Na suho grajeni kamnit zid brez veziv, le s tesno prilegajočimi se kamni.
Vito Hazler, Škocjan, 2002.

⁹ Pri naknadno ometanih kamnitih gradnjah so se iz teh gradbenih prvin razvile likovne prvine t. i. *šivanih vogalov*, ki so bili v gotskem in poznogotskem obdobju izraženi predvsem pleskarsko s pravokotniškimi liki, pozneje tudi z močno členjenimi rustikalnimi ometi.

Po letu 2010 so gradbeni strokovnjaki, spomeniškovarstveni in muzejski delavci ter praktiki načrtno oživel več primerov suhozidne gradnje oziroma suhogradnje brez dodanih veziv. Takšno gradnjo so v preteklosti poznali predvsem na območjih z veliko površinskega kamna, najpogosteje apnenca in peščenjaka, fliša, ki so jih lastniki s svojih obdelovalnih površin odlagali na ali ob mejne črte zemljišč in tako pridobili kamenja očiščeno obdelovalno zemljo in jo z obdajajočimi kamnitimi zidovi obenem zaščitili pred erozijo. Takšne in podobne suhozidne zaščite so že stoletja uveljavljene v večjem delu Sredozemlja, pri nas pa zlasti na območjih jugozahodnega dela Notranjske, Krasa in Istre. Posebno obliko suhogradnje so poznali tudi v kamnolomih Dobovca in Donačke gore, kjer so lomili peščenjake z izdatnimi primesmi kremenčevega peska. Ob kamnolomih so si kamnarji zgradili iz v kamnolomu nalomljenih peščenjakov enoprostorna zavetišča, praviloma brez vezivnih gradiv. Stavba je imela le eno vhodno odprtino, enokapno ali dvokapno streho so večinoma prekrili s slamo.

Fotografija 7: Kamniti zid brez veziv, t. i. suhogradnja. Vito Hazler, Pliskovica, 1996.

S splošnim uvajanjem betonske malte kot temeljnega veziva so se povsem razkrojili zgoraj opisani prvobitni načini kamnite gradnje. Ker betonska malta povezuje vse, novodobni graditelji opuščajo načelo horizontalnega polaganja kamnov in izdelave t. i. šivanih vogalov. Videz takšnih gradenj je osiromašen in se na splošno uveljavlja po vsem slovenskem ozemlju.

Fotografija 8: Kraška hiša je v celoti zgrajena iz kamna, od temeljev in sten do kritine in odtočnih žlebov. Vito Hazler, Štanjel, 2004.

Fotografija 9: Cerkev Sv. Križa. Vito Hazler, Križ, 2001.

Fotografija 10: Gospodarsko poslopje preurejeno v informacijski center.
Vito Hazler, Veliki Nerajec, 2006.

Fotografija 11: Turistična kmetija Arkade Cigoj, nov kamniti zid z obsežnim dodatkom cementne malte. Vito Hazler, Črniče, 2018.

Fotografija 12: Muzej na prostem Rogatec, rekonstrukcija kamnarske bajte izpod Donačke gore, kjer so kamnarji lomili peščenjak za izdelavo brusov. Vito Hazler, Rogatec, 2001.

Fotografija 13: Celje, spodnji grad, prikaz in situ ohranjenega kamnitega zidu z novodobno nadgradnjo. Vito Hazler, Celje, 2012.

Fotografija 14: Šmartno v Brdih, novejši del vasi izven starega obzidja. V istem vidnem zidu sta več kot očitna dva načina gradnje, vendar nobeden izmed njiju ne ponazarja tisočletnega izročila gradnje s kamnom – manjkajo masivni in izmenično »šivani« vogalni kamni, ki zagotavljajo dejansko in optično (navidezno) trdnost. Vito Hazler, Šmartno v Brdih, 2014.

Fotografija 15: Rekonstrukcija kašče. Kamniti zid je grajen z apneno malto in krepkim dodatkom cementa. Tak zid je sicer trden, vendar zavajajoč, ker so graditelji spregledali pomen vogalno bistveno krepkejših kamnov, ki jih je treba polagati v smislu »šivanega« vogala, torej izmenično od tal navzgor, eden levi, eden desni in nato vsa plast kamnov od vogala do vogala postopoma navzgor. Vito Hazler, Polže, 2000.

Pletena ostenja

Do danes se je na Slovenskem ohranilo le nekaj primerov iz opornih količev in iz vej pletenih ostenj, ki tvorijo zunanje in predelne stene in trapezaste ali trikotne zatrepe. Med te stavbno konstrukcijske posebnosti sodijo tudi iz vej ali iz konoplje pletena vratna krila zlasti na vinskih kleteh, ki so lastnikom omogočala odzračevanje vinske kleti v dneh med vrenjem mošta, ko je bila klet polna nevarnega plina CO₂, ki je vsako leto v dneh po trgatvah v vinorodnih krajih pomoril več neprevidnih obiskovalcev.

Med najbolj znane stavbe s pletenim ostenjem sodi vinska klet, *klečaja*, v Sovjaku (št. 28) v Slovenskih goricah. Motiv se je pojavljal na fotografijah letnih koledarjev, v različnih reklamnih sporočilih, strokovni literaturi in v spomeniškovarstvenih poročilih in seznamih, toda nihče ni znal kleti obvarovati pred vandalizmom lastnika, ki je v stavbo vgradil velika industrijsko izdelana okna in s tem razvrednotil dobršen del izjemne spomeniške pričevalnosti stavbe. Njen pritlični del je namreč zgrajen iz lesenega skeletnega ostenja in kot pri pletenem košu vgrajenih leskovih in gabrovih kolov. To je tisti prvobitni način, ki so ga arheologi dokazali že pri gradnji poznoneolitskih hiš, torej pri načinu gradnje, ki si ga je mogoče ogledati tudi v stalni zbirki Pokrajinskega muzeja Murska Sobota.

Fotografija 16: *Klečaja* (vinska klet) s kamnito in delno vkopano kletjo ter iz z vej pletenim pritličjem. Vito Hazler, Sovjak, 1992.

Povsem iz vsakdanje nuje pa so tak način gradnje do 70. let 20. stoletja ohranili nomadski Romi iz Prekmurja, ki ob svojem muzeju v zaselku Kamenci pri Črenšovcih še hranijo na tak izvoren način iz kolov, vej in ilovice zgrajeno enoprostorno hiško, kakršne so si za čez zimo postavljali na svojih nomadskih potovanjih po nekdanji Jugoslaviji. Primerjava makete poznoneolitske hiše, pletenega ostenja *klečaje* iz Sovjaka in romske hiške iz Kamencev izkazuje presenetljive podobnosti, ki jih ne bi smel spregledati noben spomeniškovarstveni ali muzejski delavec – obe stavbi bi moral nemudoma uvrstiti na seznam kulturnih spomenikov državnega pomena.

Fotografija 17: Pokrajinski muzej Murska Sobota, arheološka zbirka z rekonstrukcijo pletene stene – podlaga izvorna najdba t. i. *hišni lep*. Vito Hazler, Murska Sobota, 2000.

Fotografija 18: Črenšovci, romska vas Kamenci s povsem leseno »hiško«, sicer zimskim zavetiščem med nomadskim popotovanjem Romov po ozemlju nekdanje Jugoslavije. Stavba je po načinu gradnje sorodna poznoneolitskim enoprostornim bivališčem, v celoti zgrajenim iz lesenega ogrodja, vej, slame in ilovice. Vito Hazler, Kamenci, 2009.

Lesene kladne in skeletne konstrukcije stanovanjskih in gospodarskih stavb

Na alpskem in osrednjeslovenskem kulturnem območju se je stoletja ohranjala kladna konstrukcija vodoravno položenih smrekovih, jelovih ali bukovih brun, ki so jih na vogalih in predelnih stenah najprej povezovali z utori na križ, nato so se v 17., 18., 19. in 20. stoletju uveljavili utori *lastovičjega repa*, ki se jim je v 19. in 20. stoletju v nekaterih osrednjeslovenskih pokrajinah pridružila skeletna gradnja. To je bila gradnja z močnimi skeletnimi nosilci iz smrekovih, jelovih, redkeje bukovih ali hrastovih tramov s po dvema ali enim vzdolžnim utorom, kamor so polagali večinoma na žagah venecijankah razžagane plohe. Nadaljnji postopek gradnje je bil pri obeh načinih lesene gradnje podoben, le da so starejše stavbe z lesenimi kladnimi stenami imele večinoma ostrejša na škarje ali na klešče. V prvi polovici 19. stoletja so se uveljavile tudi izvedbe ostrejšij v obliki trapezastih konstrukcij, ki so sčasoma povsem izpodrinile

bolj toge konstrukcije na škarje. Ostrešja s trapezastimi povezji so namreč omogočila večje razpone pri leseni in tudi zidani gradnji in so pomembno vplivala na nadaljnji gradbeno-tehnični razvoj stavbarstva v 19. in zlasti 20. stoletju.

Lesene kladne konstrukcije brun z utori na križ sodijo med najstarejše gradbeno-tehnične izvedbe stanovanjskih in gospodarskih ter drugih stavb in naprav. Bruna so izdelana iz polovice debla, tako da je vsako odbrano deblo dalo po dve bruni, ki so jih v ostenje vgradili tako, da je bila naravno polkrožna stran zunaj, ravna pa v prostoru. Bruna so večinoma razžagovali po dolgem ročno, tako da so bruno položili na tesarski oder, na bruno se je nato povzpел en žagar, spodaj pa sta ročno žago vlekla dva žagarja. Sprva so uporabljali preproste enakomerno zobate vlečne žage, v 19. stoletju pa že žage amerikanke z različno dolgimi in upognjenimi zobmi, ker je odločno skrajšalo čas žaganja.

Pri skeletnih konstrukcijah so bili plohi večinoma enakomerno razžagani že na žagi in so se zato bolje prilegali drug drugemu, potem ko so jih vstavljali od zgoraj navzdol v konstrukcijo že prej zgrajenega skeleta. Takšne konstrukcije so bile poznane tudi drugod po Evropi, med drugim tudi v Rusiji, kar je potrdil tudi graditelj svoje hiše iz Zavodnja nad Šoštanjem, potem ko se je srečno vrnil iz ruskega ujetništva v 1. svetovni vojni. Že vrsto let je stavba v zelo slabem gradbenem stanju in nič ne kaže, da bi jo stroka in lokalna oblast ustrezno obnovili.

Fotografiji 19 in 20: Dvoje oken, vgrajenih med dve bruni lesene kladne stene v nadstropju hiše, ki ima le po eno okensko krilo, z notranje strani vgrajeno po izvornem načinu na smuk. Levo okno ima deloma še ohranjeno prvotno zasteklitev z litim steklom in zasteklitev po t. i. katedralni zasteklitvi, po kateri je lito steklo vgrajeno v mreži svinčenih žlebičev, v tem primeru pa svinec nadomeščajo leseni in v krog ukrivljeni žlebovi. Vito Hazler, Zavodnje, 1993.

Fotografija 21: Nacetova hiša, lina, ki osvetljuje hišo. Vito Hazler, Puštal, 1994.

Fotografija 22: Lesena ruska hiša, ki jo je okrog leta 1922 zgradil Zavodnjčan, sicer avstro-ogrski vojak, ko se je srečno vrnil iz ruskega ujetništva domov na Zavodnje. Hišo je nekdanji vojak zgradil po načelih skeletne konstrukcije, tj. s pokončnimi žlebljenimi lesenimi stebri, v katere so drug vrh drugega vodoravno vtaknjeni plohi. Vito Hazler, Zavodnje, 1985.

Kladne konstrukcije vodoravno vgrajenih lesenih brun

Za postavitev kakršnekoli lesene stavbe ali naprave so graditelji morali obvladati osnove gradbeništva in konstrukcij. Med najstarejše in na videz najenostavnejše so dijo utori na križ, kjer se vodoravno vgrajena bruna na vogalih in v gradbeni praksi pozneje uveljavljenih predelnih stenah medsebojno povezujejo z utori na križ. Tako krajni deli brun kot štrclji segajo čez vogal in tvorijo trdno konstrukcijsko vez ter navpično rastejo od spodnjih, *gruntnih*, odebeljenih brun do stropne višine, kjer se vgrajene brune ponovno podaljšajo, saj je vanje vgrajena konstrukcija ostrešja.

Utori, ki na vogalih in predelnih stenah povezujejo bruna, so z vrha in spodaj v vsako bruno zarezani približno za četrtino debeline bruna, tako da se bruna ob zlaganju v ostenje drugo vrh drugega med seboj tesno prilegajo in po polaganju zadnje plasti vrhnjih brun tvorijo tesno povezano leseno ostenje, ki je z notranje strani relativno ravno, z zunanje pa bruna ohranjajo naravno okrogolino debela.¹⁰

10 Tako vgrajenim brunom so že pred žaganjem po dolgem na pol odstranili lubje, da je njihov zunanji videz dokaj gladek. Gladkost je očitna tako pri smrekovih in jelovih brunih in še posebej pri bukovih. Z leti se v takšna bruna

Lesene zveze

Pri prvotnih kladnih konstrukcijah vodoravno vgrajenih brun so vgrajevali že omejenjene utore na križ, medtem ko so se s poudarjanjem tehničnih znanj v 17., 18. in 19. stoletju uveljavljale različne izvedbe utorov t. i. *lastovičjega repa*. Navzven njihova oblika dejansko nekoliko spominja na razširjeni rep lastovic, vendar se ti povezovalni in konstrukcijski členi med seboj zelo razlikujejo. Oblikovno najenostavnejši so *lastovičji repi* v obliki enakostranega trapeza (levi in desni sta enakega naklona in dolžine), utori pa sledijo enakim razmerjem kot pri utorih na križ. Konstrukcijsko zahtevnejši so *lastovičji repi* z upognjenimi bočnimi stranicami, ki sodijo med velike tesarske mojstrovine. Nekateri *lastovičji repi* so zlasti na vogalnih zvezah lahko tudi dvojni, ponekod tudi trojni (npr. Zavodnje in Šentvid nad Zavodnjem).

Fotografija 23: Lebnova lesena hiša. Vito Hazler, Gomilsko, 1976.

pogosto naselijo lesni škodljivci – sprva žuželke različnih vrst v pore in luknjice poležejo jajčeca, nato se iz njih razvijejo larme, črvički, ki v lesu preživijo večji del svoje evolucijske dobe, vse dokler se ne preobrazijo v odrasle žuželke s krilci in se razmnoževalni krog zaključijo. Črvički, larme, z vrtnanjem po lesu napravijo veliko škode. Najedajo predvsem mehkejše plasti beljav, tj. površinske dele debel, kjer se v času rasti drevesa pretaka glavna hranilnih snovi in prepotrebna voda.

Fotografija 24: Pri Kavčeli, Kavčnikova domačija. Vito Hazler, Zavodnje, 2007.

Fotografija 25: Logarjeva kašča. Vito Hazler, Logarska dolina, 2002.

Fotografija 26: Nacetova (večinoma lesena) hiša. Vito Hazler, Puštal, 1995.

Fotografija 27: Bednikova zidanica. Vito Hazler, Mali Vrh, 2006.

Fotografiji 28 in 29: Muzej na prostem, last Jožeta Kakerja. Kladna konstrukcija štiristrano tesanih brun, povezanih z dvojnimi utori *lastovičjega repa*. Vito Hazler, Podveža, 2003.

Sprva leseni, nato železni klini

Za pritrjevanje in povezovanje kladnih konstrukcij tesanih plohov so sodeč po arheoloških raziskavah v Mostu na Soči (sprva Sv. Lucija) tudi v protozgodovinski železni dobi uporabljali lesene kline. Tako je mogoče spoznavati in sklepati iz več kot stoletje in pol trajajočih rednih in sporadičnih arheoloških raziskav, katerih izsledke strokovnjaki redno objavljajo v poročilih in strokovni literaturi (Svoljšak 2001: 131-138) ter so nazorno predstavljene v muzejskih zbirkah na osnovni šoli v Mostu na Soči in v stalni arheološki zbirki Tolminskega muzeja v Tolminu. V Tolminskem muzeju je na ogled maketa lesene pritlične hiše, ki ponazarja pomen železnodobne svetolucijske kulture z razvitim gospodarskim in kulturnim življenjem. Lesena maketa ponazarja način svetolucijske gradnje z lesom, kjer so najprej postavili osnovno leseno skeletno leseno konstrukcijo, nanjo pa so z lesenimi klini vodoravno pritrčili tesane plohe. Prav tak način gradnje se je ohranil pri nekaj gospodarskih poslopih in vinskih kletih po vsem slovenskem ozemlju.

V Danjah pri Mojstrani je v 90. letih 20. stoletja še stalo gospodarsko poslopje z z deskami opaženim nadstropnim delom. Tesar je na konstrukcijo vodoravnih tramov žagane deske pritrdil z ročno izdelanimi lesenimi klini. Tesarska mojstrovina je bila očitno premalo pričevalna, da bi lastniki stavbo ohranili ali da bi vsaj vzbudila zanimanje strokovne javnosti.¹¹

11 Leta 1993 se je skupina etnologov in kulturnih antropologov udeležila strokovne ekskurzije v Danje pri Mojstrani. Nihče razen fotografa ni zaznal izvirnega načina pribijanja ročno žaganih desk na oporni tram z lesenimi klini (glej fotografiji 30 in 31).

Fotografiji 30 in 31: Lesen gank na gospodarskem posloppju ima deske pritrjene z lesenimi klini.
Vito Hazler, Danje, 1993.

Fotografiji 32 in 33: Filovski Breg, *Filovski Vrež*, vinska klet, lastnik Jožef Török. V osrednji vhodni prostor vodijo enokrilna vrata z z lesenimi klini pritrjenimi deskami. Levo so stanovanjski prostori, desno deloma vkopana lesena in z ilovico ometana klet, kjer je poleti, ko zunanje temperature krepeko presegajo 30 °C, tudi za 10 °C hladneje. Vito Hazler, Filovci, 2006.

Severno nad Filovci se razteza južno obrobje Goričkega z vinorodnimi zaselki Trnavski Breg (narečno *Trnovski Vrež*), Filovski Breg (narečno *Filovski Vrež*) in Gaj s prvobitnimi lesenimi vinskimi kletmi in vse pogostejšimi zidanimi kletmi in vikendi. Prvotne lesene kleti so bile na eni (pogosto levi) strani obdane s stanovanjskimi in na drugi z gospodarskimi prostori, tudi s hlevom. Pri nekaterih stavbah so se še ohranile prvotne lesne zveze in pritrjevanje desk na vratna krila z lesenimi klini.

Politiranje s šelakom in flodranje ali žiljenje

Politiranje s šelakom in *flodranje* ali *žiljenje* sta bili do približno srede 20. stoletja pomembni zaščitni in okraševalni tehniki lesenega pohištva in notranje opreme. Izpodrinila so ju cenejša, za delo enostavnejša in tehnološko priročnejša industrijska barvila, zlasti različne oljne barve in nekaj let pozneje predvsem raznobarvni laki ter nato še t. i. skandinavska zaščita lesa, najbolj splošno znana pod imenom *sadolin*, in vodotopni akrili idr.

V Evropi so se slikarske in mizarске tehnike *politiranja* s šelakom uveljavile v 17. stoletju po razširitvi novih trgovskih prekomorskih poti z Daljnim vzhodom, zlasti z območjem današnje Kitajske. Šelak so tam pridobivali iz izločkov ščitastih uši, ki se prehranjujejo s smolo različnih drevesnih vrst (Revivo materials 2021). Šelak nato očistijo in toplotno obdelajo v tanke rjavkaste lističe, ki gredo v prodajo. Slikarji oziroma mizarji šelak pred uporabo namočijo v raztopino alkohola, čez dan ali dva pa z njim premažejo skrbno obdelane zlasti furnirane površine. Sledi dolgotrajno drgnjenje po vseh zunanjih površinah pohištva, stenske opreme ali okrasja, vse dokler politirana površina ne doseže zelenega sijaja. Tako politirano pohištvo je imelo prestižni pomen, visoko ceno in so si ga lahko privoščili le najvidnejši družbeni sloji.

V Sloveniji le nekaj zasebnih mizarjev, raziskovalcev in pedagogov (npr. Višja strokovna šola, Lesarska šola Maribor) obvlada in goji stoletno in družbeno prestižno tehniko šelak politure. Med njimi tudi mizar Andrej Grom iz Logatca, ki opravlja tudi restavriranje pohištva in uporablja z njim povezane različne tehnike zaščite in obnove, med drugim tudi tehniko *politiranja* s šelakom. Obnove starega pohištva s šelak polituro so zelo zahtevne in zamudne, vendar končni videz izvedbe prevlada tudi nad visoko ceno storitve.

Druga in vse manj poznana tehnika zaščite zlasti mizarско izdelanega pohištva je *flodranje* ali *žiljenje*. Gre za pleskarsko tehniko ponarejanja lesene teksture, zlasti drevesne rasti, z različno razpredenimi rastnimi letnicami – branikami, slikovito in na videz zelo naravno porazdeljenimi po obdelani površini. Najprej so si pleskarji, *malarji*, s kitanjem in brušenjem pohištva ali lesene stenske obloge pripravili gladko površino in jo s šablonami ali prostoročno okrasili z dekorativno ornamentiko v podobi letnic enega od izbranih vzorcev lesa, nato so z dolgimi in enakomernimi potezami razmazali nanese barvne vzorce do stopnje, ko je videz opleskane površine postal čimbolj podoben naravni teksturi lesnih branik.

Flodrano pohištvo je bilo splošno priljubljeno zlasti med srednjim in manj premožnim slojem prebivalstva, ki si zaradi lastnih gmotnih okoliščin ni zmoglo privoščiti furniranega in s šelakom polituranega pohištva. Zelo pogosto so mizarji flodrali pohištvo za spalnice, kot so pokončne dvokrilne omare, okrogle mizice z navadno štirimi tapeciranimi stoli z naslonjali, zakonske postelje z nočnimi omaricami, omarice z ogledali in tudi karnise za zavese. Takšno pohištvo je v prvotnem bivalnem okolju le še redko ohranjeno, v nekaterih varstvenih ustanovah je postalo del ambientalnih muzejskih postavitev.

Fotografija 34: Baročna miza s šelakom politiranim furnirjem. Vito Hazler, Horjul, 2021.

Leseni stropi

Dokler se v gradbeništvu niso uveljavile armiranobetonske stropne konstrukcije, so gradbeniki v stavbe vgrajevali lesene stropne konstrukcije z nosilnimi tramovi, nanje so bile največkrat dvoplastno z razmiki položene deske, ali pa so bili leseni stropi spodaj obiti z letvami ali trstiko in nato ometani. Sčasoma so leseni stropi izgubili pomen v lastnikovih vrednostnih predstavah. Takrat so jih pogosto pod vplivom tehnološko razvitejših lesenih stropov ometali in pobelili – razlogov za to je bilo več. Leseni stropi

z vidno obdelanimi prečnimi tramovi in z z zamiki dvojno položenimi deskami so bili v stavbarstvu na splošno v veljavi do srede 19. stoletja, ko so jih nadomestili ometani leseni stropi, ki so se večinoma ohranili do 60. let 20. stoletja, ko se je na Slovenskem v gradbeništvu na splošno uveljavilo vgrajevanje armiranobetonskih plošč.

Fotografija 35: Flodrana sobna omara z imitacijo hrastovega furnirja. Vito Hazler, Horjul, 2021.

Pri obnovah spomeniškovarstveno pomembnih stavb strokovnjaki takšnim naknadno prekritim stropom odstranijo omete in osrednji bivalni prostor, npr. (kmečka) *hiša*, *hjša* (južno Pohorje), ponovno pridobi prvotni videz in tudi pomen osrednjega bivalnega prostora, čeprav morda z novimi namembnostmi. To so primeri vračanja prvotnega videza osrednjemu prostoru – hiši, ki jih je bilo v dosedanjih obnovitvenih postopkih že več in praviloma niso moteči, čeprav so v nekaterih primerih lahko tudi sporni.¹²

12 O takšnih in podobnih rešitvah še nimamo vzpostavljene strokovne kritike, ki bi s tehtnimi pripombami nadzorovala in spodbujala kakovost in optimalnost spomeniškovarstvenih obnov. Morda so z gradbeno-razvojnega vidika in prikazovanja kulture bivanja s spremljajočimi posodobitvenimi postopki zanimivi tudi sprva leseni nato ometani stropi.

V današnjem času vidni leseni stropi so se ohranili verjetno v vseh socialnih okoljih. Po časovnem zaporedju izbranih primerov je likovno in izvedbeno najpomembnejši leseni strop z letnico 1510 v Hlebanjevi hiši na Srednjem Vrhu nad Gozdom Martuljkom. Časovno blizu mu je lesen strop v Šivčevi hiši v Radovljici, časovno, likovno in dokumentarno pa so zanimivi tudi leseni stropi npr. v zidani hiši na Veseli Gori pri Šentrupertu na Dolenjskem, v Špančevi zidanici na Malem Vrhu št. 56 nad Šmartnim ob Paki in drugod. Poleg plastovitih in rezljanih lesenih stropov so se zlasti v cerkvenih, svetnih in posvetnih stavbah ohranili poslikani leseni stropi z geometrijskim okrasjem, kakršen je npr. strop v cerkvi Sv. Trojice v Muti in lesen baročni strop iz leta 1653 v župnišču ob cerkvi Sv. Nikolaja v Vuzenici.

Fotografija 36: Hlebanjeva hiša z lesnim stropom iz leta 1510.
Vito Hazler, Srednji Vrh nad Gozdom Martuljkom, 2011.

Vsi omenjeni leseni stropi izkazujejo izjemnost obrtniških veščin in znanj, ki jih je treba prepoznati in zato takšne stropce celovito zavarovati in po potrebi celovito obnavljati. Omenjeni stropi so vzorec načinov obrtniškega rokovanja v preteklih stoletjih. Vidne so tehnike obdelave lesa z različnimi orodji, npr. način obrezovanja robov stropnih desk s kolarskim rezilom, *rajkmestrom*, ki ga večji kolarjevi ali tesarjevi roki držita za ročaja in z njim porežeta oba vidna robova deske vse do približno čevlja pred koncem, kjer rokodelec obrezovanje konča, zareže rez pravokotno na desko in nato po njeni diagonali zareže še raven ali lahko upognjjen trikotnik, t. i. *ajdovo zrno*.¹³

Fotografija 37: Sivčeva hiša, lesen strop v nadstropnem prostoru, kjer zadnja leta potekajo poročni obredi. Lesen strop iz 16. stoletja velja za enega najbolj likovno dodelanih stropov na Slovenskem. Več podobnih je ohranjenih še v okolici Škofje Loke in drugod na Škofjeloškem.

Vito Hazler, Radovljica, 2001.

13 Obrtniku, ki pri svojem delu namesto kolarskega rezila uporablja le električna strgala, takšnega ajdovega zrna ne bo uspelo izvesti. Zato so nekatere rekonstrukcije lesenih stropov s takimi načini obdelave velike strokovne napake, ki pa žal niso redke (sic!).

Fotografija 38: Pretirano posodobljen lesen strop z letnico 1696.
Vito Hazler, Strmec nad Lučami, 1981.

Fotografija 39: Lesen strop s prečnim tramom in nanj vrezano letnico 1768, spodnje plasti desk so nekaj centimetrov pred stikom s tramom okrašene z rahlo ukrivljenimi ajdovimi zni.
Vito Hazler, Zgornji Brnik, 1998.

Fotografija 40: V zidani hiši naproti Barbove graščine imajo ohranjen lesen strop z bogato profiliranimi robovi in usločenimi ajdovimi zrnji, kar je pogostejša likovna rešitev na premožnejših posestih. Vito Hazler, Vesela Gora pri Šentrupertu na Dolenjskem, 1999.

Fotografija 41: Špančeva deloma lesena zidanica s stropom z letnico 1818 in napisih o lastnikih in graditeljih. Vito Hazler, Mali Vrh, 2006.

Fotografija 42: Po obnovi številnih lesenih stropov si je vrhunski mizar in restavrator Andrej Grom izdelal lesen strop še za svoj dom. Replika poznorenesančnega stropa v novi stanovanjski hiši je dokaz mizarjevega poznavanja gradiv, tehnologij, slogovnih prvin in estetike.
Vito Hazler, Logatec, 2010.

Izvirno, razvojno in ustvarjalno – svobodno interpretiranje kulturne dediščine

Spomeniškovarstveno, muzejsko, arhivsko in bibliotekarsko varstvo kulturne dediščine se srečuje z vprašanji izvirnega, razvojnega in ustvarjalnega – svobodnega interpretacijskega vrednotenja, obnavljanja in prikazovanja, prezentacije kulturne dediščine. Vsi navedeni možni postopki so teoretske in obenem praktične oblike varstva nepremične in premične kulturne dediščine. Zdi se, da je pri teh vprašanjih možnih veliko različnih odgovorov in strokovnih rešitev, toda od konservatorja, kustosa, arhivarja in bibliotekarja je odvisno, katero pot obnove in zaščite bo izbral.

V zadnjih letih se ob teoretičnem razvoju strok odpirajo tudi vprašanja fizičnega ohranjanja dediščine oziroma njene prezentacije. Navedba nekaj primerov bo morebiti odprla širšo strokovno razpravo, ki bo zagotovo v korist stroki in varovanim objektom, napravam in predmetom. Predstavljenih je nekaj vzorčnih primerov, ki morebiti vzbujajo dvome ali potrditve pravilnosti varstvenih ukrepov.

Vojaška pokopališča, spomeniki in znamenja prve svetovne vojne

Na ozemlju Republike Slovenije je po trenutno zbranih podatkih evidentirano in večinoma ohranjeno 101 vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne. Večina je dobro ohranjenih in vzdrževanih, nekatera so zabeležena zgolj v pisnih in slikovnih virih (npr. Avstro-Ogrsko vojaško pokopališče ob zunanjem pokopališkem zidu v Šentvidu nad Ljubljano). Toda ob ohranjenih vojaških pokopališčih se zastavlja vprašanje izvirnosti, ki bi v teh primerih morala biti nesporna, saj so pokopališča obstajala med samo vojno in ponekod še nekaj let po končani vojni (primer: civilno pokopališče pri Sv. Trojici v Rogaški Slatini, kjer so med letoma 1916 in 1922 uredili grobišče v Zdravilišču Rogaška Slatina zdravljenih vojakov).

Vojaška pokopališča so bila že med vojno zgledno urejena. Urejali so jih vojaki in na več pokopališčih so že med vojno postavili kamnite in betonske spomenike (npr. Log pod Mangartom, Grgar) ter predvsem na Goriškem betonske križe, ojačane z bodečo žico. Sodeč po izvirnih slikovnih virih so v zgornjem toku Soče (Trenta, Soča) in Koritnice (Log pod Mangartom) že med vojno na grobove postavljali lesene križe in ne železnih, kakršni so na tamkajšnjih pokopališčih postavljeni danes (sic!). Zato se odpira vprašanje upravičenosti takšnih vidnih sprememb, saj so železni križi pomensko in simbolno zelo zavajajoči. Iz objavljenega arhivskega gradiva vemo, da so med vojno vojaške oblasti s številnih cerkva pobirale zvonove za vojaške potrebe,¹⁴ za orožje, municijo idr. Zato je nadomeščanje prvotnih lesenih latinskih križev z železnimi strokovno sporno in zavajajoče, kar je zlasti očitno na sicer dobro vzdrževanih vojaških pokopališčih v Trenti, Soči in Logu pod Mangartom. Na grobovih Bošnjakov so postavljeni *nišani*, grobna znamenja pripadnikov islamske verske skupnosti.

Tudi medvojno slikovno gradivo pokopališča v Štanjelu dokazuje raznoliko versko pripadnost padlih vojakov. Na posnetku pokopališča iz leta 1917 so razvidni trije leseni verski simboli, in sicer vitki latinski križ, široki pravoslavni križ in islamski *nišan*. Danes so grobna polja zatravljena in površinsko izravnana. Prvotno oblikovanih križev in *nišanov* ni več, tam stoji le nekaj na novo dodanih železnih latinskih križev, kamnitih nemških križev, o *nišanih* ni sledu. Vse kaže, da je pokopališče tudi leta po vojni doživljalo preobrazbo, veliko novega se mu je dodajalo in marsikaj prepustilo propadanju. Samo v dobrem stoletju se je razgradila prvotna podoba pokopališča, ki mu pričevalnost ohranjajo kamnita vhodna stebra z letnicama 1915 in 1917, redka in različno oblikovana nagrobna znamenja in vrh stopnišča v obliki čela grškega templja zasnovan osrednji spomenik s štirimi valjastimi stebri in napisom *FILII OPTIMIS – PATRIA GRATA* (prevod: Najboljšim sinovom – hvaležna domovina).

14 Veliko zabeležk o teh ukrepih je v ohranjenem arhivskem gradivu, zlasti različnih kronikah šolskih ustanov itd. (glej: Himmelreich idr. 2017).

Fotografija 43: Vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne.
Vito Hazler, Log pod Mangartom, 2012.

Fotografija 44: Štanjel, vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne. Sodeč po primerjavi fotografij je mogoče sklepati, da je bilo prvotno pokopališče po letu 1917 močno povečano.
Vito Hazler, Štanjel, 2021.

Med letoma 1990 in 2020 je tekla obsežna obnova več vidnih samostojno stoječih spomenikov in spominskih plošč prve svetovne vojne. Večina je dobro obnovljenih, med njimi npr. spomenik iz leta 1927 sredi pokopališča v Stožicah v Ljubljani. Dobro je obnovljen tudi spomenik pred župnijsko cerkvijo sv. Marjete v Borovnici, ki ga je leta 1926 izdelal kamnosek Karel Novak iz Šentvida pri Ljubljani. Toda iz slikovnega gradiva in drugih dostopnih virov ni razvidno, kdaj so na okrogel medaljon s križi vrh spomenika dodali današnji grb občine Borovnica (sic!). Če je poseg nastal na željo organizatorja in investitorja obnove, je tak poseg povsem neustrezen, ker je zavajajoč!

Fotografija 45: Spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1926 pred župnijsko cerkvijo Sv. Marjete. Vito Hazler, Borovnica, 2018.

Fotografija 46: Vrhnji del spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni z vklesanim današnjim grbom občine Borovnica. Vito Hazler, Borovnica, 2018.

Sklep

Besedilo omenja le manjši del dediščine rokodelskih in obrtniških veščin ter uporabe izvornih gradiv za kakovostno ohranjanje in varstvo kulturne dediščine. Pristojne ustanove, od institucionalnega varstva dediščine, obrtniških in podjetniških združenj do izobraževalnih ustanov, bi morale tej problematiki posvečati bistveno več pozornosti. Zlasti področje varstva nepremične kulturne dediščine se tem izzivom ne bi smelo več izogibati, ker je tudi skrb za ohranjanje izvornih rokodelskih in obrtniških veščin vidni del njegovega strokovnega in tudi izobraževalnega poslanstva.

Poskusi uvajanja izobraževalnih delavnic v smeri izobraževanja javnosti in pridobivanja oseb za razvijanje lastne poklicne poti na tem področju, sestavljanje imenikov kakovostnih rokodelcev in obrtnikov, opozarjanje na vzorčne primere obnove in tudi na napačne rešitve ter drugi podobni poskusi so bili vsaj na formalni ravni že večkrat javno predstavljeni, toda prav teh poskusov nikakor ne osvoji ključni nosilec institucionalnega varstva dediščine s svojimi območnimi enotami. Med zaposlenimi v teh ustanovah je namreč veliko zelo dobrih strokovnjakov, ki bi bili pripravljeni

sodelovati tudi v prizadevanjih ohranjanja rokodelskih veščin in znanj, saj se dnevno srečujejo s problemom sodelovanja z dejansko usposobljenimi izvajalci del. Za sklepanje pogodb na papirjih navedene reference še zdaleč niso dovolj. Treba se je namreč soočiti z dejansko obnovitveno problematiko varstva dediščine, kjer so največje težave usposobljeni izvajalci, vnašanje novih neustreznih gradiv, dodajanje novih sporočilnih znamenj in oblikovnih izvedb in tudi hitenje za vse večjim zaslužkom, ki hromi kakovost izvedbe. V procesih varovanja kulturne dediščine so poleg navedenih velika ovira novodobne urbanistične rešitve, ki dediščino prevečkrat obravnavajo kot obrobni problem.

Reference

- BALZANO, ANGELA, KATARINA ČUFAR, BORUT JUVANEC, KLEMEN KLINAR, NINA KOBAL, LUKA KRŽE, MAKS MERELA, KLEMEN NOVAK, JOŽE PLANINŠIČ IN SAŠA ROŠKAR
2020 *Od stoga do kozuca. Priročnik za rabo in vzdrževanje kozolcev na območju projekta Arhitektura gorenjskih vasi*. Jesenice: Razvojna agencija Zgornje Gorenjske.
- BAŠ, ANGELOS
1967 *Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov*. Maribor: Založba Obzorja.
- HIMMELREICH, BOJAN, ALEŠ JAMBREK, TEJA KRAŠEVEC, JURE MAČEK, BLAŽ OTRIN, LUKA TUL, LILIJANA URLEP, LILIJANA VIDRIH LAVRENČIČ, JURE VOLČJAK IN BARBARA ŽABOTA
2017 *Vodnik po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije. Spletni vir: <http://www.zal-lj.si/files/delightfuldownloads/2018/01/Vodnik_po_ar_gr_1.pdf>, 6. 8. 2021.
- PREMRL, BOŽIDAR IN MATEJA KAVČIČ
2005 *Kamnita strešna kritina stavb na Primorskem II. Aplikativna raziskava*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Spletni vir: <https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/uploads/files/publication/ii-b-premrl_kamnita_kritina_stavb_2005.pdf>, 1. 12. 2021.
- PRISLAN, JOŽE
2018 'Analiza stikov lesene skeletne gradnje.' Neobjavljeno magistrsko delo. Maribor: Fakulteta za inženirstvo, gradbeništvo in arhitekturo.
- REVIVO MATERIALS
2021 'Šelak lemon.' *Revivo Materials: Restoration & Conservation & Art*. Spletni vir: <https://www.revivo.si/selak_lemon_150_500g>, 21. 9. 2021.

SVOLJŠAK, DRAGO

2001 'Zametki urbanizma v železnodobni naselbini na Mostu na Soči.' *Arheološki vestnik* 52: 131–138.

ŠARF, FANČI

1976 'Lesene strehe v Sloveniji.' *Slovenski etnograf* 26: 53–74.

ŠKOFIC, JOŽICA, JANUŠKA GOSTENČNIK, VITO HAZLER, MOJCA HORVAT, TJAŠA JAKOP, JANOŠ JEŽOVNIK, KARMEN KENDA-JEŽ, VLADO NARTNIK, VERA SMOLE, MATEJ ŠEKLI
IN DANILA ZULJAN KUMAR

2016 *Slovenski lingvistični atlas 2. Kmetija. 2. Komentariji*. Ljubljana: Založba ZRC.